

ТЕРЕБОВЕЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В XI–XIII ст.
(за археологічними джерелами)

Однією з актуальних проблем сучасної історичної науки є вивчення формування ранньосередньовічних територіально-адміністративних структур. Однією з таких територій є Тербовельська земля.

Попри те, що Тербовля та її околиця вже понад 100 років перебувають в полі зору дослідників [Миська, 2005], чіткі межі Тербовельської землі досі не встановлені. Переважає думка, що на півночі вона межувала з Луцькою та Дорогобузько-Пересопницькою землями Волині, на заході – зі Звенигородською та Галицькою землями, на сході – з Київським князівством [Крип'якевич, 1984, с. 35], на південному сході – з кочовим степом та Дністровсько-Берладською волостю [Войтович, 1996, с. 58].

Історичний розвиток Тербовлі, як і всього Західного Поділля, дуже фрагментарно висвітлено в середньовічних письмових джерелах, через що деякі історики прийшли до висновку, що це була окраїнна мало розвинута територія. Так М. Котляр вважає, що: *“Тербовль так і не став значним феодальним містом і незабаром захирів”* [Котляр, 1998, с. 118] і, що був прикордонним містом: *“Східний рубіж Галицької землі другої половини XII ст. був позначений древнім Тербовлем та новими містами фортецями Микулином і Голими Горами, що вперше згадані в Київському літописі під 1144 р. Отже, галицький рубіж проходив по р. Серет і прямував до верхів'їв Стиру. Біля Голих Гір починався галицько-волинський рубіж”* [Котляр, 1998, с. 142]. Проте вже перша згадка Тербовлі при описі домовленостей досягнутих князями на Любецькому з'їзді чітко вказує, що місто на цей час було центром окремої волості, яка належала Василькові Ростиславовичу [ПСРЛ, 1908, стб. 231]. Про те, що в наступні століття Тербовль залишався важливим адміністративним центром Галицької землі (в широкому значенні), свідчить, зокрема, розподіл землі між Ігоровичами в 1206 р.: *“седе же Володимерь в Галичѣ . а Романъ во Звенигородѣ . а Стѣславъ в Перемишлѣ . а снѣу своему да Тербовль Изяславу”* [ПСРЛ, 1908, стб. 723]. Як важливий військовий та адміністративний центр Тербовля неодноразово згадується в пізньосередньовічних джерелах [Миська, 2006, с. 58].

На думку більшості дослідників, на території пізнішої Тербовельської землі проживало одне з хорватських племен. Так, В. Петегирич, досліджуючи підплитові поховання, зазначає, що найбільша їхня концентрація спостерігається в межиріччі трьох лівих приток Дністра – Збруча, Серета і Стрипи. Дослідник робить висновок: *“Район найбільшого поширення підплитових могил пов'язаний, мабуть, з культурою одного з хорватських племен, яке стало ядром утворення Тербовлянського князівства”* [Петегирич, 1990, с. 71–73]. О. Моця вважає, що літописні міста Перемишль, Звенигород та Тербовля були центрами не лише удільних князівств, але й центрами хорватських племінних об'єднань, що входили до одного великого союзу [Моця, 1999, с. 345]. О. Головка зазначає: *“Історична Галичина формувалася на землях, на яких, за думкою багатьох науковців, мешкали хорвати. Ареал їх розселення охоплював значну територію: від верхів'їв річки Сяну на північному заході вздовж Дністра до річки Збруч на південному сході”* [Головка, 2006, с. 63].

Цікаво, що деякі дослідники, зокрема Л. Войтович, на підставі аналізу писемних пам'яток допускають існування в хорватському масиві окремого племінного князівства тербовлян, яке після міграції основної частини племені під впливом аварів на Балкани, розпалося на Східнотербовельське і Західнотербовельське. Останнє відбите в такій пам'ятці як Празький

привілей 1086 р. [Войтович, 2001, с. 195–210]. Зрозуміло, що ця версія залишається дискусійною.

Для вирішення цих питань необхідно залучати археологічні матеріали, зокрема дослідження в Тербовлі показали, що в IX ст. на Замковій горі існувало городище ж общинний центр та селище. На поч. X ст. городище набирає ознак характерних для князівських фортець [Миська, 2008]. В кінці X – поч. XI ст. на місці культового валу насипано оборонний вал – платформу, на вершині якого збереглися сліди оборонних зрубів [Тимошук, 1988, с. 341]. Ця перебудова хронологічно співпадає з походом Володимира Святославича на хорватів в 993 році [ПСРЛ, 1908, стб. 106]. Очевидно, тоді відбулася зміна власників городища – замість місцевого представника родоплемінної знаті тут осів посадник Київського князя. Наступні півстоліття Тербовельщина разом з Прикарпаттям підпорядковувались Волинському князю, або в випадку його відсутності, безпосередньо Київському.

В останній чверті XI ст. статус Тербовлі значно змінився, вона стала столицею однойменного князівства. Це не могло не відобразитися на розвитку міста, особливо його околиць. Саме на цей період припадає найбільший розквіт міста (кін. XI – I пол. XIII ст.). В цей час місто мало складну соціально-топографічну структуру. Воно складалось: а) з князівської фортеці, що розміщувалась на Замковій горі, в центрі сучасного міста; б) з торгово-ремісничого посаду, садиби якого розміщувались на низьких берегах річок Серет та Гнізна; в) з околиці, де знаходились приміські села та монастирі [Миська, 2010].

На сторінках літописів, в межах досліджуваного регіону окрім Тербовлі, ми зустрічаємо назви населених пунктів: Микулин, Звенигород (на Дністрі), Моклеків, Збараж та Биковень.

Микулин вперше згаданий в повчанні Володимира Мономаха під 1084 роком [Мономах, 1990, с. 459]. Тоді він намагався наздогнати Ростиславичів, які, вигнавши Ярополка Ізяславича, засіли були в Володимирі [ПСРЛ, 1908, стб. 196]. Леонід Махновець вважав, що тут йдеться про Микулин у Болохівській землі (зараз городище на правому березі Хомори в с. Микулин Полонського р-ну Хмельницької обл.) [Махновець, 1990, с. 558]. На думку автора, в зазначеному епізоді мова йде про місто на річці Серет залишки якого дослідженні в селищі Микулинці Тербовлянського р-ну. Оскільки, по-перше, Болохівська земля значно віддалена від місця подій; по-друге, Ростиславичі мали б шукати прихистку в місті, що тоді належало їм та могло забезпечити їх належним захистом. Таким містом могла бути Тербовля, що за 13 км від Микулина. Такої ж думки дотримувався О. Овчинніков. Він вважав, що Ростиславичі втікали від Володимира Мономаха на: *“Прикарпаття – до Перемишля або Тербовля. Саме там вони й набирали військо для захоплення Володимира”* [Овчинніков, 1996, с. 5]. Володимир Чорноус, що проводив археологічні дослідження в Микулинцях, також відносить першу згадку Микулина на Сереті до 1084 р. [Чорноус, 1991, с. 102].

В 1144 р. під час військового протистояння між Всеволодом Ольговичем та Володимиром Володаревичем міста Микулин та Ушиця були захоплені Ізяславом Давидовичем, а після перемир'я повернуті назад галицькому князю [ПСРЛ, 1908, стб. 316]. Тут знову не вказано, про який саме Микулин йде мова, однак сумнівно, щоб галицький князь володів містом в Київській землі, та й шлях обох військ проходив від Тербовлі вверх по течії Серету. Тож, імовіріше, що Ізяслав Давидович, наздоганяючи з половецькою підмогою головні війська, по дорозі захопив два Галицькі міста.

В 1202 р. поблизу міста відбулась битва між військами Рюрика Ростиславича з об'єднаними силами Галичини та Волині: *“Собравши же Роурикоу Половци и Роуси много и приде на Галичъ ~~в~~ставивъ мнискки чинъ бѣ бо при~~а~~ель бо~~а~~зни ради . Романовы . И пришедшо емоу на Галичъ . и срътоша и бо~~а~~ре Галичкыи и Володимерьстии оу Микоулина на рѣцѣ Серетѣ и бившимася има всь днѣ в рѣкоу Серетъ и мнози ~~а~~звени бы^и и не стержи~~и~~ше и възвратишася в Галичъ и пришедшо же Рюрикоу в Галичъ”* [ПСРЛ, 1908, стб. 717].

Дослідження в Микулинцях, проведені в 1988 р. В. Чорноусом, показали, що залишками дитинця літописного міста є городище, яке знаходиться на Замковій горі. На його місці в кінці XVI ст. був споруджений замок [Чорноус, 1991, с. 101].

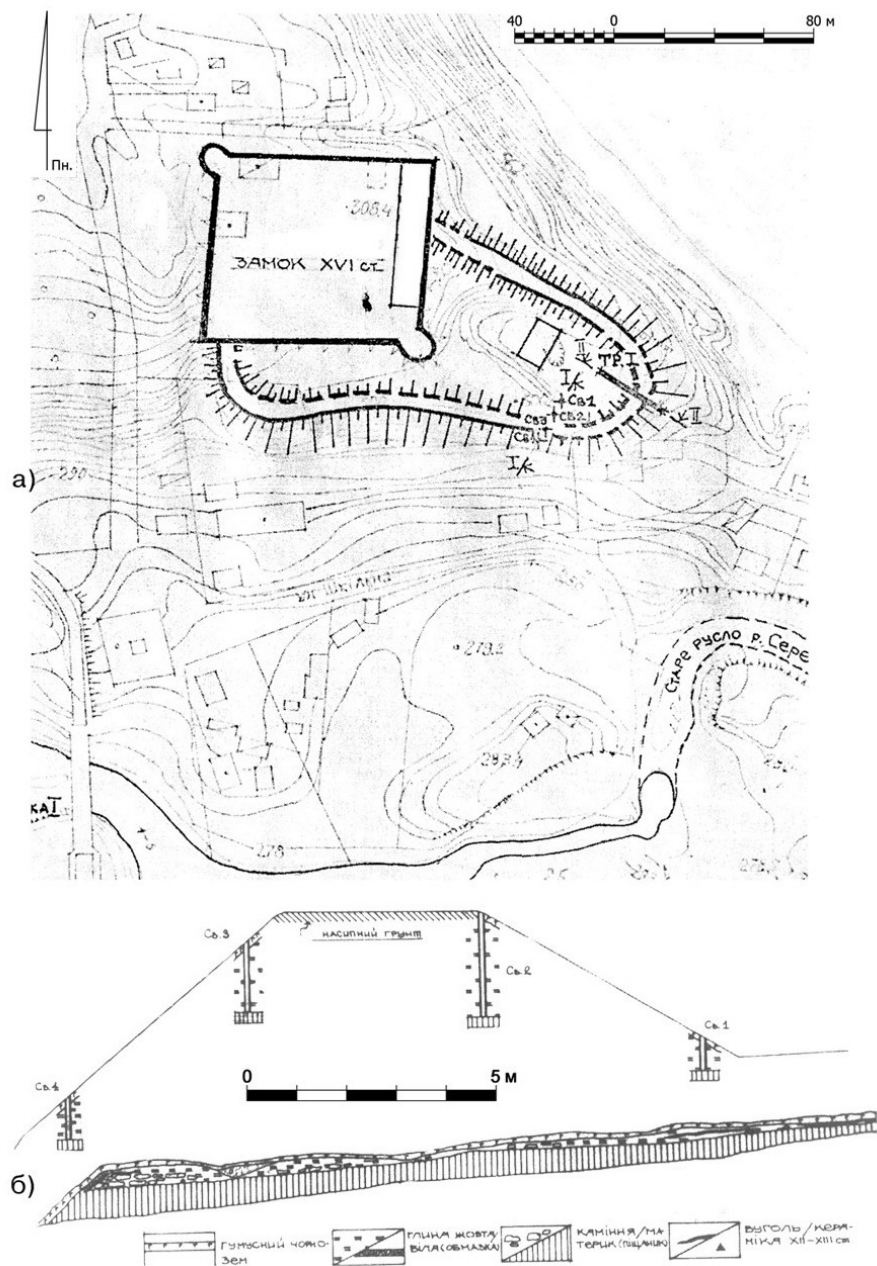

Рис. 1. Городище в с.мт Микулинці: а) план; б) профіль валу та траншеї (за В. Черноусом)
Fig. 1. Hill-fort in Mykulyntsi: a) plan; б) profile of billow and trench (by V. Chornous)

Городище в плані підтрикутної форми по периметру оточене валом (рис. 1). Його залишки збереглися з південного та північно-східного боку висотою до 4,6 м. Їхня довжина відповідно становить 180 та 160 м. Реконструйована довжина північно-західної частини валу дорівнювала приблизно 140 м. Загальна площа городища становить приблизно 1,1 га. З напільного північного та північно-західного боку до валу примикав рів. На території городища виявлено культурний шар XII–XIII ст., представлений уламками горщиків, миски та скляного браслета [Чорноус, 1988, с. 2, рис. 9].

В основі валу знаходиться кам'яна крепіда, сліди якої були виявлені при зачистці зруйнованої частини валу. Із зовнішнього боку над схилом були виявлені фрагменти глиняної слабо випаленої вимазки, що, очевидно, є залишками оборонної стіни, обмазаної глиною. Подекуди були зафіксовані тонкі прошарки попелу та плоскі камені зі слідами дії вогню.

Найбільше їхні скупчення прослідковуються з внутрішньої сторони валу [Чорноус, 1988, с. 2, рис. 8]. Вони, очевидно, є залишками житлово-господарських клітей, які примикали до валу платформи. Саме ці ознаки – спорудження зрубних стін на валах платформах – Б. Тимошук визначав як головні для характеристики городищ князівських – фортець [Тимошук, 1990, с. 57].

Нез'ясованим залишається питання розміщення торгово-ремісничого посаду Микулина – головної ознаки міст Київської Русі. В південно-східній частині Микулинців в районі вулиці Б. Хмельницького знаходиться міський вал, але, на жаль, він не датований та не досліджено

його конструкцію. Фрагменти кераміки XI–XIII ст. виявлені В. Чорноусом в центральній частині міста на лівому березі Серету. Вони залягали на глибині 1,80–2,40 м від сучасної поверхні в шарі горілого та перетлілого дерева [Чорноус, 1988, с. 2–3]. Оскільки територія селища досить щільно забудована, а культурний шар княжої доби залягає на значній глибині, то для подальшого вивчення топографії літописного Микулина необхідні ціленаправлені стаціонарні археологічні дослідження.

В народній традиції існує дві версії походження назви міста. Перша пов'язана з ім'ям воєводи князя Василька – Микули; друга – з церквою св. Миколая, яку збудували тут монахи [Городиський, Зінчишин, 1998, с. 202]. Друга версія мало ймовірна, оскільки в Київській Русі церкви та монастирі, як правило, виникали в містах, а не навпаки. Перша версія ймовірніша: в Галицько-Волинському літописі згадується соцький Данила Романович Микула: *“соцький же Микоула речъ гсѣне не погнетиши пчель медуу не ѣдаты”* [ПСРЛ, 1908, стб. 764]. Оскільки

перша його згадка датується

1084 роком (на думку більшості істориків, це найраніша дата, коли Василько Ростиславович міг стати самостійним володарем), то місто з такою назвою мало би існувати ще до приходу Ростиславовичів.

Звенигород на Дністрі згадується в 1144 р. Тоді в ньому перебував Іван Ростиславович [ПСРЛ, 1908, стб. 316] – пізніше відомий як Берладник. З цим містом ми зустрічаємось також у Грамоті Івана Ростиславича, виданій у 1134 р. мерзбурським купцям [Миська, 2006, с. 57].

Залишком дитинця літописного міста є городище в центрі села Дзвенигород Борщівського р-ну Тернопільської обл. Воно розміщене на мисі, утвореному з півдня високим лівим берегом Дністра, зі сходу – правим берегом глибокого яру, по якому тече потічок Дзвинячка, а із західного боку – лівим берегом яру, по дну якого протікає безіменний потічок. Городище має підпрямокутну форму, обнесене ровом та валом, з напільного боку – двома на відстані 90 м один від одного. Зі сторони безіменного потічка простежується лише ескарпований схил. В південно-східній частині помітне розгалуження валу, що утворює

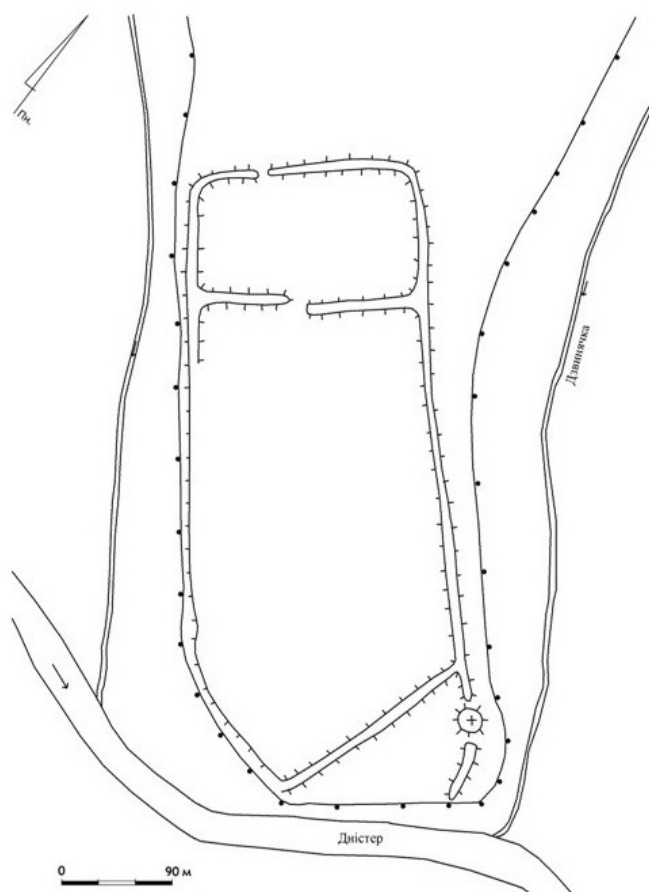

Рис. 2. План городища в с. Дзвенигород Борщівського р-ну
Fig. 2. Plan of hill-fort in Dzvenyhorod, Borschiv district

трикутну площадку розмірами 150×90×120 м, яка із західного та північно-східного боків обгороджена валами, а з південно-східного – стрімким берегом Дністра. Загальна площа пам'ятки близько 12 га (рис. 2). Не виключено, що вали городища в новому часі могли переплануватися [Миська, Погоральський, 2006, с. 22]. Під час обстежень пам'ятки археологічною експедицією Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М. Сохацького в 1992 р. в основі його оборонного валу зафіксовано залишки перегнаних дубових клітей та фрагменти гончарного посуду [Сохацький, 1993, с. 11].

Вперше на це городище звернув увагу А. Кіркою, який у 1877 р. біля нього дослідив підплатове поховання біля [Kirkor, 1878, s. 10]. Аналізуючи пізніше матеріали з городища Звенигород на Збручі, дослідник порівнює його з “Дністровським”, зазначаючи при цьому давність та важливе соціально-економічне значення останнього в княжий період [Kirkor, 1883, s. 55–56]. Незважаючи на понад столітнє перебування пам'ятки в полі зору науковців, на ній не проводилось стаціонарних археологічних досліджень.

В Галицько-Волинському літописі під 1211 р., у зв'язку з походом Данила Романовича та польського короля Лєська на Галич, згадуються Збараж, Моклеків та Биківень. Після невдалої спроби захопити Галич об'єднані війська пішли на схід та *“потом же Лєсько не можеє прияти Галича . но шедъ воева школо Тербовля . и школо Моклекова . и Збыража . и Быковень взятъ бы^с Лахи и Роусью”* [ПСРЛ, 1908, стб. 730].

Залишками літописного Збаража є два городища в околиці с. Старий Збараж Збараського р-ну Тернопільської обл. Перше знаходиться на лівому березі Гнізни в ур. Замкова Гора. На його території пізніше збудували середньовічний замок. Городище захищене чотирма лініями оборони, які склались з валів та ровів. Перші три були споруджені лише з напільної сторони, а четвертий, внутрішній – по всьому його периметру [Kirkor, 1883, s. 58]. Під час реконструкції замку в 1930-х роках знайдено скарб срібних речей княжого часу, в якому було три шийні гривни, 7 намистин, 6 колтів київського типу, 2 підвіски, 2 стрічкові браслети і бронзова шпилька. Опублікувала скарб та дала його детальний аналіз І. Сівкувна. Проаналізувавши складові скарбу та порівнявши їх з відомим на той час аналогічними знахідками, датувала його не пізніше XII ст. [Siwkówna, 1939].

Дослідниця вказує на подібність шийних гривен та браслетів зі знахідками, що входили до Бужиского скарбу. На час написання публікації І. Сівкувни, скарб з Бужиска знаходився в фондах Ягелонського університету в Кракові. Він був датований Р. Якимовичем кін. XI–XII ст. Пізніше С. Носек повністю опублікував цей скарб та датував його кін. X – I пол. XI ст. Дослідник також підтримав гіпотезу Р. Якимовича, що речі, виявлені в скарбі, виготовлені на території Західної або Центральної Волині [Nosek, 1955, s. 68–69]. Слід припустити різночасовість походження предметів, що входили до скарбу в Старому Збаражі. Очевидно, він формувався кількома поколіннями якогось з феодальних родів. Наявність в колекції предметів волинського походження може вказувати на походження його власників, хоча ці предмети могли потрапити до власників і іншим способом (купівлі, подарунку, військової здобичі).

Друге городище знаходиться на протилежному березі Гнізни в ур. Бабина Гора. Воно захищене двома лініями валів з ровами. Внутрішній вал споруджений по периметру, зовнішній – лише з напільної сторони. Городище має розміри 80×47 м [Kirkor, 1884, s. 52].

У 1883 р. А. Кіркою провів розкопки валу в східній частині городища. Вони показали, що в основі валу знаходилось скупчення каміння висотою 0,70 м, яке ми можемо прийняти за кам'яну крепіду. Далі насип валу становив шар чорнозему, перемішаного з дрібними камінцями. В насипі валу та його основі виявлено залишки вогнища, велику кількість уламків посуду княжого періоду, керамічні намистини, частину скляного браслету, залізний наконечник списа, глиняне пряслице та кістки тварин [Kirkor, 1884, s. 53]. Ці знахідки можуть свідчити про те, що оборонна лінія городища складалась з валу платформи, в його основі знаходилась кам'яна крепіда, на валі були споруджені дерев'яні оборонні стіни. До валу примикали житлово-господарські зруби (на їхнє житлове призначення вказують виявлені залишки

вогнища), в яких мешкали воїни (на це вказує наконечник залізного списа) зі своїми сім'ями (свідченням цього є знайдені жіночі прикраси та глиняне пряслице).

На території городища зафіксовано ґрунтовий могильник княжого періоду. Тут розкопано 8 поховань. Кістяки лежали на глибині 0,55–0,7 м і були орієнтовані головами на захід. Руки були витягнуті вздовж тулубів. В деяких голови були прикриті каменями. В кожному похованні уламки кераміки аналогічні до знайденої у валі, а в одному – срібний перстень на пальці руки й бронзова сережка [Kirkor, 1884, s. 54]. Виявлені поховання можуть вказувати на місце спорудження церкви, біля якої, за звичаєм, хоронили покійників. Срібний перстень вказує на заможний статус його власника. Ще один ґрунтовий могильник знаходиться в ур. Підзамочок, з напільної сторони гори, на лівому березі р. Гнізна, в південно-східних околицях села. У 1988 р. О. Ситник виявив тут одне поховання.

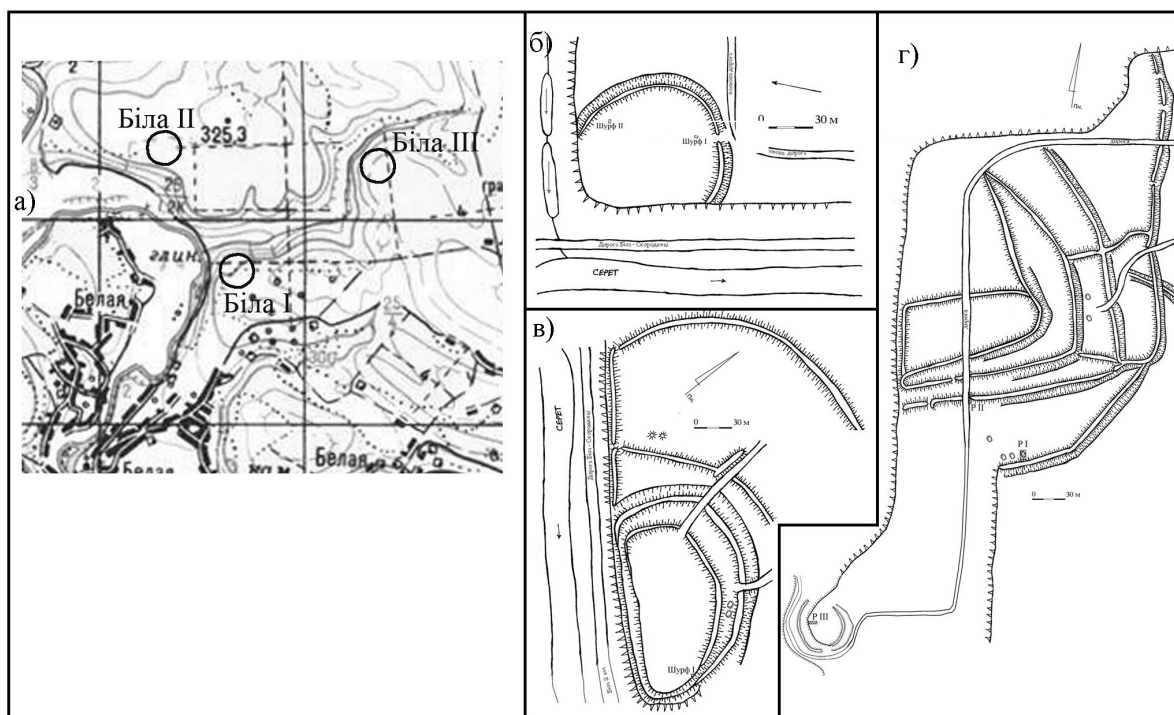

Рис. 3. Городища в с. Біла Чортківського р-ну: а) схема місцезнаходження; б) план городища Біла І; в) план городища Біла ІІ; г) план городища Біла ІІІ

Fig. 3. Hill-forts in Bila, Chortkiv district: a) scheme of location; б) plan of Bila I hill-fort; в) plan of Bila II hill-fort; г) plan of Bila III hill-fort

В околицях Старого Збаража відомо три селища XI–XIII ст., відкриті розвідками Б. Строценка (1987 р.) та О. Ситника (1988 р.).

Комплекс пам'яток княжого періоду (два городища, три селища та два могильники) в околицях Старого Збаража вказують на те, що вже в XI ст. літописний Збараж мав усі ознаки міста Київської Русі.

Стосовно Моклекова, набула поширення гіпотеза, висловлена Л. Махновцем. Він стверджував: *“Моклеков – городище у Галицькій землі, на правому березі р. Серету, нині 3 городища на околиці с. Біла (тут колись був фільварок Мокляки) Чортківського р-ну Тернопільської обл.”* [Махновець, 1990, с. 559].

Обстеження зазначених пам'яток, проведені автором спільно з М. Бігусом, дозволили локалізувати їхнє місцезнаходження. Встановлено, що назва Мокляки збереглась до сьогодні, вона охоплює територію, що значною мірою співпадає з ур. Черна. На цій території знаходиться городище з чотирма лініями оборони площею близько 7,65 га. Проте, як показали археологічні дослідження, воно датується X ст. [Миська, 2009, с. 256–259]. Очевидно, з часом

місто відновилося безпосередньо на високому березі Серету, де знаходяться залишки двох городищ (рис. 3). В розвідкових шурфах, закладених на їхній території, виявлено потужний культурний шар XII–XIII ст. та окремі фрагменти посудин, що відносяться до X ст. [Миська, 2009, с. 260–262]. Обстеження зазначених пам'яток підтверджують думку Л. Махновця, проте не ставлять остаточну крапку у вирішенні цієї проблеми. Тут необхідні значні стаціонарні археологічні дослідження, які б могли остаточно підтвердити чи спростувати цю гіпотезу.

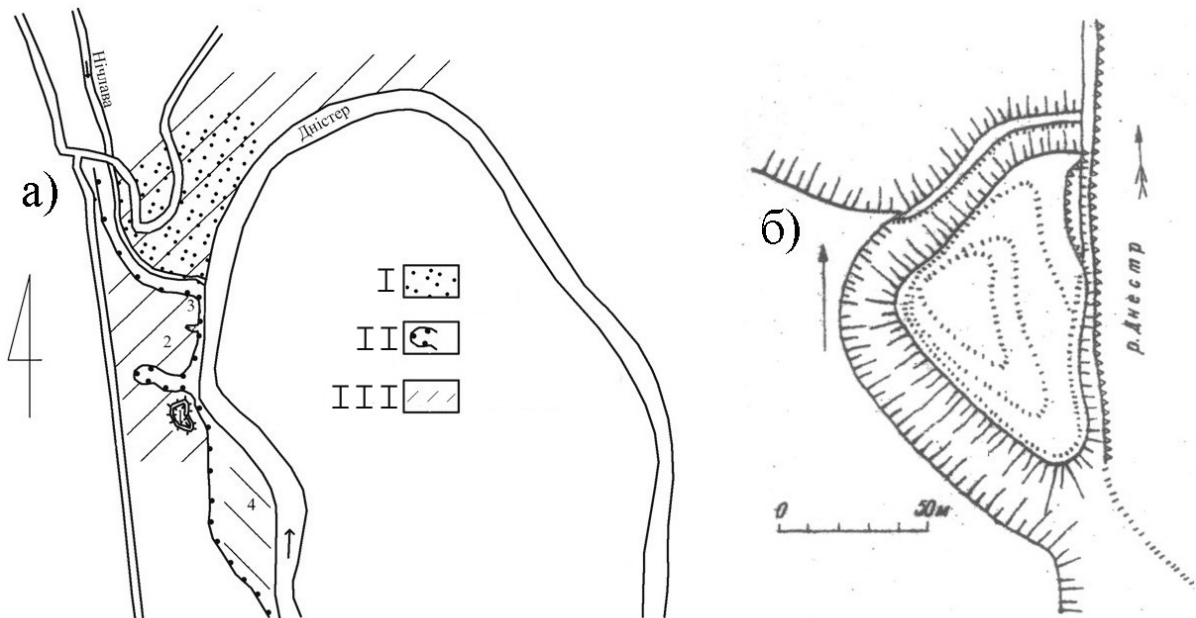

Рис. 4. Археологічні пам'ятки XII–XIII ст. поблизу с. Устя Борщівського р-ну: а) схема розміщення; б) план городища (за М. Кучерою). I – городище, 2 – підплитовий могильник, 3 – ур. Яснівка, 4 – ур. Підгороддя; I – територія, забудована сучасними будівлями, II – стрімкі схили, III – площа поширення культурного шару XII–XIII ст.

Fig. 4. Archaeological sites from XII–XIII centuries near Ustia, Borschiv district: a) scheme of location; б) plan of hill-fort (by M. Kuchera). I – hill-fort, 2 – burial with plates, 3 – Jasnivka Place, 4 – Pidgoroddia Place; I – territory with modern buildings, II – slopes, III – territory of spreading of cultural layer from XII–XIII centuries

Стосовно Биковня, в літературі немає чіткої інтерпретації. Так Л. Махновець пов'язує його з городищами в с. Оліїв (на лівому березі Лопушанки, правої притоки Серету), або в с. Городище (правий берег Серету) Зборівського р-ну Тернопільської обл. Обидва городища знаходяться неподалік колишнього хутора Білокониця [Махновець, 1990, с. 540]. Перше городище знаходиться на правому березі р. Лопушанка, археологічні дослідження на ньому не проводились. Друга пам'ятка знаходиться в ур. Бозок за 300 м на південний схід від с. Городище. На поверхні пам'ятки та в розвідкових шурфах експедицією під керівництвом О. Гаврилюка зібрано близько однієї тисячі скляних браслетів, четверта частина яких має візантійське походження, понад 200 різноманітних намистин, близько 100 шиферних та керамічних пряслиць, різноманітні вироби з бурштину, заліза, бронзи, кістки та каменю (зокрема, 5 ливарних формочок). Значну кількість виробів зі скла та бурштину дослідник пов'язує з місцевою майстернею [Гаврилюк, 1992, с. 7–9]. Залишки ливарних формочок засвідчують розвиток ремесла на пам'ятці. Значні знахідки привізних речей та розвиток місцевого ремесла вказують на важливий соціальний статус городища. Натомість М. Филипчук та Б. Томенчук вважають, що залишком літописного Биковня є городище поблизу с. Буківня Івано-Франківської обл. [Томенчук, Филипчук, 2001].

Залишком міста княжого часу може бути комплекс пам'яток в околицях с. Устя Борщівського р-ну. Він складається з двох городищ, двох могильників та низки селищ. Зокрема, такої думки притримувались О. Приходнюк [Приходнюк, 1977, с. 104] та М. Рожко

[Рожко, 1991, с. 62]. Цю гіпотезу підтримали В. Петегирич та М. Сохацький [Петегирич, Сохацький, 1996, с. 17]. Перше городище знаходиться на мисі, утвореному лівим берегом Дністра та правим берегом Нічлави, в південній частині села, в ур. Ясенівка або Свердлик (рис. 4). Урочище значно підноситься над місцевістю та займає стратегічно вигідне положення, проте слідів оборонних споруд не збереглося. На території урочища наявний культурний шар XII–XIII ст. [Миська, Погоральський, 2006, с. 20] Неподалік городища знаходиться підплитовий могильник та селище.

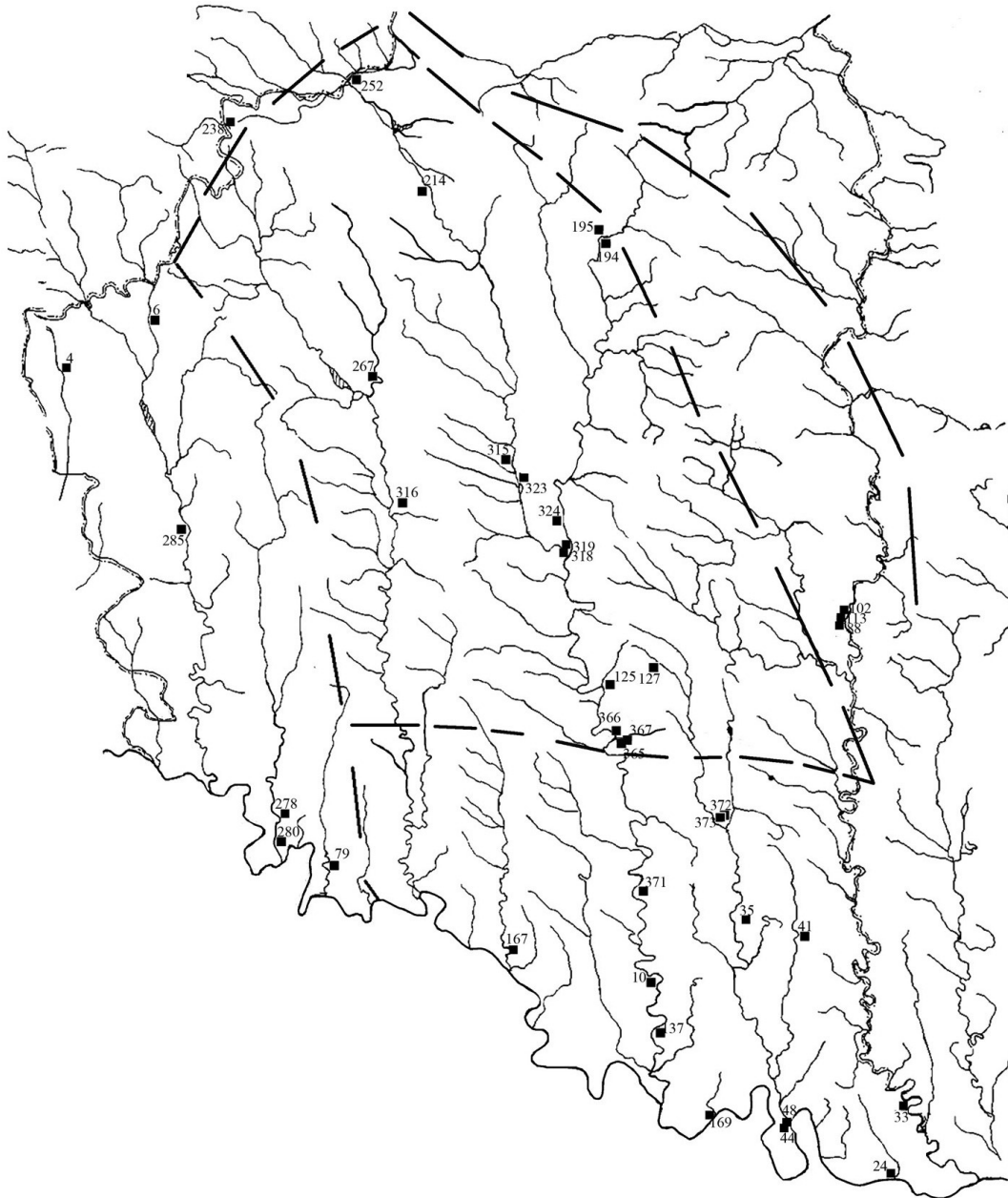

Рис. 5. Схема розміщення городищ XI–XIII ст. (нумерація на схемі відповідає нумерації в табл. 1)

Fig. 5. Scheme of localization of hill-forts from XI–XIII centuries (numeration on the scheme is the same with one at table 1)

Друге городище розміщене за 1,5 км південніше від села на мисі високого лівого берега Дністра в ур. Городище. Воно трикутне в плані, довжиною 106 м, максимальною шириною 62 м. Площа – 0,33 га (рис. 4а). Культурний шар на городищі потужністю 0,25–0,40 м,

інтенсивніший по краях. В ньому виявлені фрагменти гончарного посуду кінця XI–XIII ст., уламки кісток тварин [Миська, Погоральський, 2006, с. 21]. Зменшення культурного шару до центру городища може свідчити про концентрацію будівель по його краях та вільну від забудови центральну площадку. Це є однією з важливих ознак городищ князівських фортець.

До городища із західного та південно-західного боку прилягає селище площею близько 4 га. Урочище, в якому знаходиться пам'ятка, носить назву Підгороддя, що вказує на соціальний статус пам'ятки. При обстеженні пам'ятки М. Рожко зауважив значний розвал каміння в південній частині урочища. На думку дослідника, воно могло бути залишками кам'яної кріпиди оборонного валу, тепер вже розораного [Рожко, 1991, с. 62]. В профілі проритої тут бульдозером дороги в північній частині зафіксовано контури півземлянок та господарських ям, а в південній – сліди ґрунтового могильника. Тут виявлено численні фрагменти кераміки XII–XIII ст. та людські кістки [Миська, Погоральський, 2006, с. 21].

Фактично на всій території між двома городищами та в їхній окрузі наявний потужний культурний шар XII–XIII ст. [Миська, Погоральський, 2006, с. 20–21; Петриченко, 2001, с. 13–14].

В різний час на території та в околицях села виявлено значну кількість різноманітних артефактів княжої доби. Вони зберігаються в фондах Львівського історичного музею, Борщівського краєзнавчого музею та в приватних колекціях. Переважна більшість музейних предметів виготовлені з металів, в т.ч. зі срібла, зустрічаються також скляні браслети [БКМ, А 402–404] та намистина [БКМ, А 401], амулети з напівдорогоцінних каменів, кістяні вироби та значна кількість фрагментів керамічного посуду. Серед металевих виробів трапляються прикраси (перстені, скроневі кільця, намистини), елементи одягу (пряжки, гудзики), предмети культу (натільні хрестики, іконки, хрести-енколпіони, лунниці), знаряддя праці (рибальські гачки [БКМ, А 656–657], ножі [БКМ, А 573]), зброя (меч, наконечник списа [БКМ, А 573], наконечники стріл), книжні застібки і накладки та стилус. Артефакти, виявлені в околицях с. Устя, вказують на значний соціальний статус комплексу пам'яток та відображають більшість критеріїв, виділених А. Кузою, для визначення міського статусу для населеного пункту княжого часу: економіка (наявність торгівлі та промислів), адміністративне управління (печатки), воєнна справа (предмети озброєння), писемність (знаряддя письма, книжкові застібки та накладки), побут феодалів (дорогі прикраси). Залишається нез'ясованою наявність пам'яток монументальної архітектури та внутрішньої топографії, для з'ясування яких необхідні археологічні дослідження шляхом розкопування значних площ.

Цікавим моментом є місцезнаходження комплексу. Приблизно за 4 км від нього на правому березі Дністра знаходиться с. Онут Заставнівського району Чернівецької області. Воно розміщене в гирлі однойменної річки. В Галицько-Волинському літописі під 1213 роком згадується населений пункт з аналогічною назвою. Після битви Данило Романович: *“ѡтоудоу проидоша в Оноутъ и идоша в поле”* [ПСРЛ, 1908, стб. 735]. Дослідження, проведені Б. Тимошуком на території села, показали, що тут знаходилося досить велике селище XII–XIII ст. Слідів укріплень не виявлено. В результаті дослідник дійшов висновку, що літописний Онут є селищем [Тимошук, 1982, с. 181]. С. Пивоваров, даючи характеристику літописного Онута, зробив припущення, що рештки укріплень княжого часу були знищені під час Першої світової війни та внаслідок діяльності кар'єрів з видобутку піску [Пивоваров, 2006, с. 91–92]. Проте не виключено, що комплекс пам'яток XII–XIII ст. з с. Устя є залишком літописного міста, яке займало значну територію на двох берегах Дністра. Подібні випадки відомі на території Київської Русі, зокрема, на Прикарпатті. Так, окремі частини столичного Галича розміщувались від Крилоської гори (за 5 км до Дністра) до лівого берега Дністра [Томенчук, 1999].

Окрім описаних пам'яток, в межах досліджуваного регіону відома численна група городищ, які за своїм соціальним значенням відносяться до князівських фортець та феодалських садиб. Всього в науковій літературі на досліджуваній території, за підрахунками автора, відомо шістдесят сім городищ княжого періоду. Проте ступінь їхнього вивчення далеко неоднаковий.

Серед зазначеної кількості пам'яток є як добре досліджені (Теребовля, городища-святилища на Збручі), так і взагалі не датовані, або не локалізовані. До числа достовірних пам'яток на цей час можна віднести тридцять вісім пам'яток цього типу (рис. 5; табл. 1). Проте навіть на більшості т. зв. достовірних пам'яток археологічні дослідження носили розвідковий характер.

Таблиця 1

Городища

№*	Пам'ятка	Тип	Площа, га	Датування	Стан досліджень	Примітки	Література
4	Нараїв	мисове		XII–XIII ст.	обстеження	укр. не збер.	Миська, Погоральський, 2006, с. 25
6	Урмань	мисове	1,35	XII–XIII ст.	обстеження		Ратич, 1957, с. 72
10	Більче-Золоте	мисове	2,0	X; XII–XIII ст.	шурфування		Миська, Погоральський, 2006, с. 18–19
24	Дзвенигород	мисове	12,0	X, XII–XIII ст.	обстеження		Миська, Погоральський, 2006, с. 21–22
33	Кудринці	мисове		XII–XIII ст.	обстеження	укр. не збер.	Миська, Погоральський, 2006, с. 23
35	Ланівці	мисове		XII–XIII ст.	обстеження	переплановане в XVI–XVII ст.	Полянський, 1928, с. 23; Раппопорт, 1963, с. 13
41	Мушкатівка	мисове	3,5	XII–XIII ст.	шурфування	5 рядів валів	Кучера, 1979, с. 70
44	Устя (ур. Городище)	мисове	0,33	XII–XIII ст.	шурфування		Приходнюк, 1977, с. 103
48	Устя (ур. Ясенівка)	мисове		XII–XIII ст.	обстеження	укр. не збер.	Миська, Погоральський, 2006, с. 20
79	Стінка	мисове	4,5	XII–XIII ст.	шурфування		Ратич, 1955, с. 160–161
88	Городниця	мисове	7,0	X–XIII ст.	розкопки	гор.-святилище	Русанова, Тимошук, 1993, с. 96–98
102	Крутилів	мисове	12,0	X–XIII ст.	розкопки	гор.-святилище	Русанова, Тимошук, 1993, с. 100–104
113	Постолівка	мисове	0,1	X–XIII ст.	шурфування	гор.-святилище	Русанова, Тимошук, 1993, с. 99
125	Тудорів (Федорівка)	мисове	4,5	XII–XIII ст.	шурфування		Свешніков, 1959, с. 17–18
127	Яблунів				обстеження	укр. не збер.	Архів ТОКЮППК
137	Голігради	мисове		X, XII–XIII ст.	обстеження	укр. не збер.	Полянський, 1928, с. 14
167	Нирків	мисове		XI–XIII ст.	шурфування	укр. не збер.	Миська, Погоральський, 2006, с. 24–25
169	Синьків	мисове	0,13	XII–XIII ст.	шурфування		Малєєв, 1998, с. 16–17
194	Старий Збараж I	мисове		X, XII–XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Kirkog, 1883, s. 57–58
195	Старий Збараж II	мисове		X, XII–XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Kirkog, 1883, s. 58–59
214	Городище	мисове		XII–XIII ст.	шурфування	укр. не збер.	Гаврилюк, 1992, с. 7–9
233	Ніще	кругле	0,9	XII–XIII ст.	обстеження		Архів ТОКЮППК
252	Ратищі	мисове			обстеження		Оприск, 1991, с. 70
267	Городище	кругле	0,95	XII–XIII ст.	обстеження		Раппопорт, 1967, с. 19
278	Залісся	мисове	2,0	XII–XIII ст.	шурфування		Ратич, 1955, с. 158–159
280	Коропець I	мисове	1,5	XII–XIII ст.	шурфування		Ратич, 1955, с. 159
285	Литвинів	мисове		XII–XIII ст.	обстеження		Ратич, 1957, с. 81
315	Микулинці	мисове	1,1	XI–XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Чорноус, 1991, с. 101–102
316	Надрічне	мисове		XII–XIII ст.	обстеження		Архів ТОКЮППК
318	Семенів-Зеленче	мисове	2,2	XI–XIII ст.	шурфування		Тимошук, 1998, с. 124–127
323	Струсів	мисове	0,35	XII–XIII ст.	обстеження		Миська, Погоральський, 2006, с. 14
324	Теребовля I	мисове	5,4	IX–XIII ст.	розкопки	літоп. місто	Миська, Погоральський, 2006а, с. 249–268

* Тут і в наступних таблицях № відповідає порядковому номеру пам'ятки на схемі розміщення.

365	Біла I	мисове	0,5	XII–XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Миська, Погоральський, 2006, с. 11–12
366	Біла II	мисове	2,0	XII–XIII ст.	шурфування	літоп. місто	Миська, Погоральський, 2006, с. 12–13
367	Біла III	мисове	7,65	X ст.	розкопки		Миська, Погоральський, 2006, с. 6–11
371	Капустинці	мисове		XII–XIII ст.	обстеження		Миська, Погоральський, 2006, с. 18
372	Колиндяни I	мисове		XII–XIII ст.	обстеження		Ossowski, 1891, s. 11–12
373	Колиндяни II	мисове		XII–XIII ст.	обстеження		Ossowski, 1891, s. 11–12

Привертають увагу своїми розмірами та складністю оборонної системи городища в Більче-Золотому, Мушкатівці (Борщівського р-ну) та Стінці (Бучацького р-ну).

Городище в Більче-Золотому розміщене на високому мисі, омитуму зі сходу Серетом (правий берег ріки), а з півночі та заходу – невеликим струмком, в ур. Доброкут. Його площа становить майже 2 га (рис. 6а). З напільного боку городище захищене трьома лініями валів та ровів, що перетинають півколом верхню площадку зі сходу на захід. Висота валу досягає 7 м при ширині 8 м. На території городища знайдено енколпійон, бронзовий браслет, застібку, срібну пряжку, багато залізних ножів, сокирок та наконечників стріл, два уламки скляних браслетів, уламки посуду XII–XIII ст. [АП, 1982, с. 150].

Городище в Мушкатівці розміщене в ур. Замчисько або Чорний ліс, оточене з півночі і сходу стрімкими схилами яру, а з півдня і заходу – п'ятьма лініями валів та ровів (рис. 6б). Внутрішній майданчик має площу 50×70 м. Зовнішній вал найбільший. Його висота 2–2,5 м, ширина 10–12 м. Найнижчим є внутрішній вал, його висота близько 0,50 м. У північній частині зовнішній вал понижується разом зі схилом та спускається майже до дна яру, перекриваючи доступ до городища з північного заходу [Раппопорт, 1963, с. 13]. Загальна площа городища близько 3,5 га. Шурфування, проведені на городищі експедицією під керівництвом М. Кучери, виявили тонкий (0,15–0,20 м), проте добре насичений культурний шар XII–XIII ст. [Кучера, 1979, с. 70–71].

Городище в Стінці розміщене на високому мисі в ур. Городище. Із півдня, заходу і півночі його омиває річка Барилка (за 5 км до її впадіння в Дністер), а зі сходу – малий потічок Жванець, що впадає в неї. Городище має трикутну форму й займає площу близько 4,5 га. Із західного боку воно оточене валом та двома ровами, зі східного – трьома валами та ровами. Дуже знищений вал простежується також з південного боку. В'їзд на городище був із східної сторони. В насипі валів зафіксовані О. Ратичем кам'яні плити, які, на думку дослідника, використовувались для укріплення. Можливо, з них складалась кам'яна крепіда в основі валу. На поверхні та у розвідкових шурфах зібрано значну кількість уламків керамічного посуду XII–XIII ст. та три половинки бронзових енколпійонів, а також частину скляного браслету [Ратич, 1955, с. 160–161].

До значних пам'яток досліджуваного регіону належить також городище поблизу с. Тудорів (кол. Федорівна) Гусятинського р-ну. Воно розміщене на високому мисі, утвореному двома глибокими ярами, по дну яких протікають потічки, що зливаються біля стрілки основи мису та через 50 м впадають в р. Серет, ур. Городище. З напільної сторони зберігся один вал довжиною 400 м. Висота валу близько 1 м, ширина 16 м. На віддалі 240 м від нього ідуть західні вали. Ширина трьох перших – 20 м, довжина 90–96 м. Інші три покриті чагарниками й частково зруйновані окопами двох останніх воєн. Вали відокремлені один від одного ровами по 3–4 м завширшки (рис. 6г). До городища примикало селище-супутник [Миська, Погоральський, 2006, с. 18].

Серед городищ невеликих розмірів найкраще досліджені пам'ятки із сіл Синьків Заліщицького р-ну, Городище Козівського р-ну та Ніще Зборівського р-ну.

Городище біля села Синьків знаходиться на мисі, утвореному Дністром та глибокою балкою, по дну якої протікає потічок. З напільного боку та зі сторони балки воно обгороджене валом та ровом, зі сторони Дністра край схилу ескарпований (рис. 6д). В'їзд на городище

влаштований над краєм схилу зі сторони Дністра. Він простежується у вигляді розриву валу та засипки рову [Миська, Погоральський, 2006, с. 20].

На території пам'ятки досліджено житло та господарські споруди XII–XIII ст. [Малєєв, 1998, с. 17–18]. Городище, ймовірно, було сторожовою фортецею та контролювало значний відтинок Дністра (6 км вгору та 4 км вниз по течії річки, до її вигинів). За 1 км вниз по течії знаходиться брід через Дністер, який дав назву двом ближнім селам на правому березі річки (Брідок та Колодрібка Чернівецької обл.). Особливістю цього броду є пологий під'їзд до нього з обох берегів, що досить рідко зустрічається на Середньому Дністрі. Очевидно, важливим, а можливо, головним завданням городища було контролювати рух через зазначений брід, що з'єднував між собою землі Поділля та Буковини.

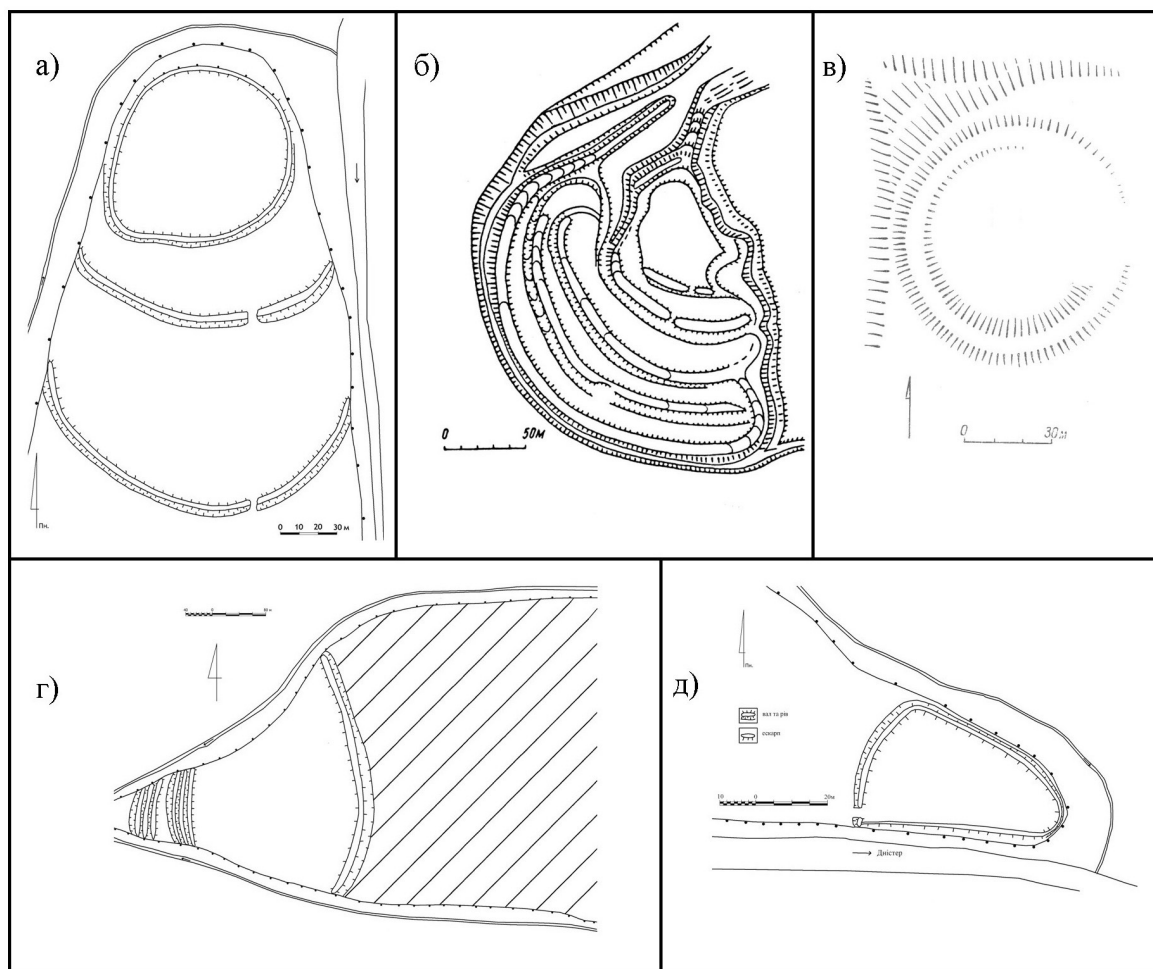

Рис. 6. Плани городищ: а) Більче-Золоте; б) Мушкатівка (за М. Кучерою); в) Городище (за П. Раппопортом); г) Тудорів; д) Синьків

Fig. 6. Plans of hill-forts: a) Bilche-Zolote; б) Mushkativka (by M. Kuchera); в) Horodyshe (by P. Rappoport); г) Tudoriv; д) Syn'kiv

Укріплене поселення в селі Городище Козівського р-ну розміщене на березі р. Восушки в ур. Замчисько. Пам'ятка за своїм конструктивним планом є нетиповою для цього регіону. Вона є яскравим прикладом городища з укріпленнями, форма яких не залежить від рельєфу місцевості. Воно має зовсім правильну круглу форму (рис. 6в). Займає маленьку ділянку на краю високого плато, на схилі, що злегка понижується. По периметру городище обмежене валом. Діаметр внутрішньої площадки 55 м. Висота валу до 1 м. З південного боку до

городища примикає селище-супутник, на якому зібрано кераміку XII–XIII ст. [Раппопорт, 1963, с. 11].

Городище біля с. Ніше Зборівського р-ну знаходиться на вершині гори, що носить ім'я Хомиць. Її підніжжя творить правий берег р. Правий Серет. Городище майже круглої форми має розміри 100×90 м, по периметру воно оточене валом з глибоким ровом. При обстеженні пам'ятки М. Бігусом (відкривачем пам'ятки), М. Ягодинською та автором зібрано фрагменти керамічного посуду XII–XIII ст. та книжкову застібку.

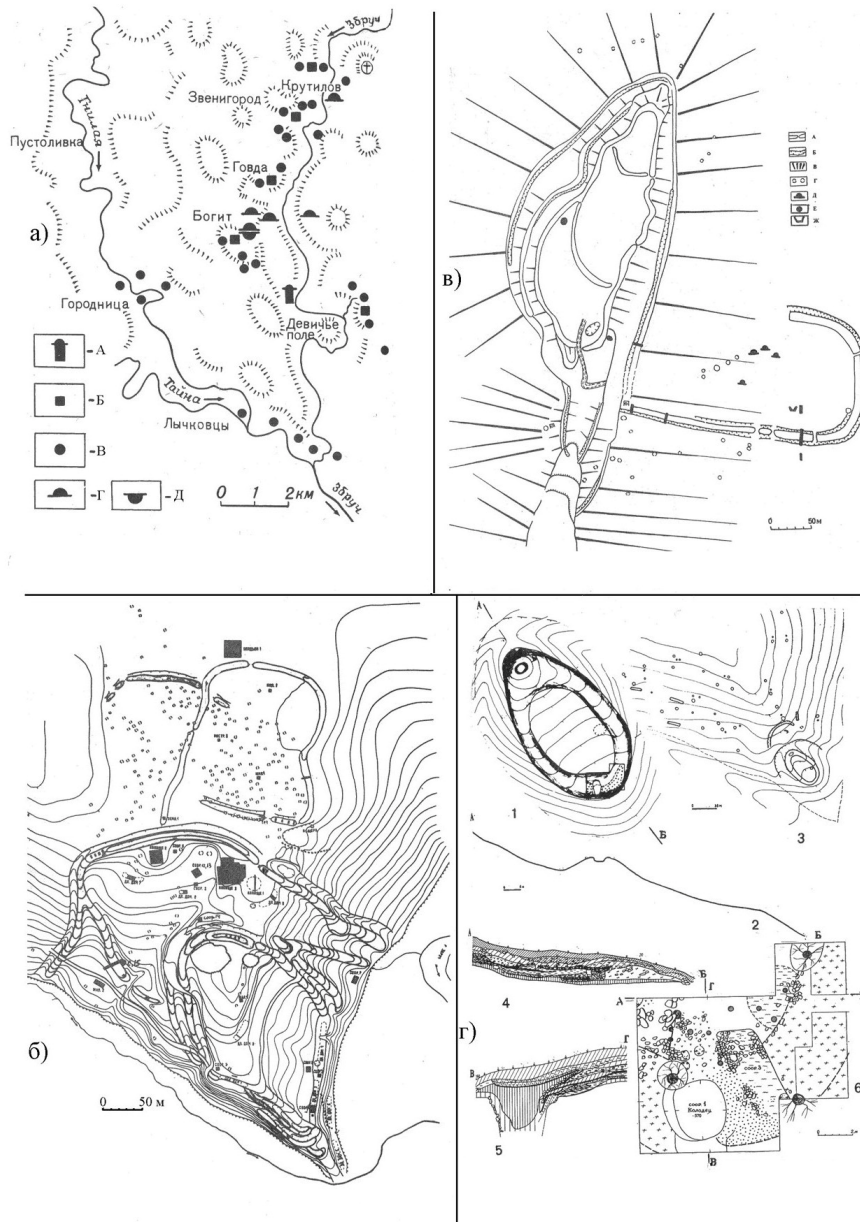

Рис. 7. Збруцький комплекс городищ-святилищ (за І. Русановою та Б. Тимошуком): а) схема розміщення пам'яток: А – ймовірне місце виявлення ідола, Б – городище, В – селище, Г – курганий могильник, Д – ґрунтовий могильник; б) план городища Звенигород: А – вал, Б – рів, В – схили, Г – западини від споруд, Д – кургани, Е – колодязь, Ж – ґрунтовий могильник; в) план городища Богит; г) план городища Говда

Fig. 7. Complex of hill-forts-sanctuaries (by I. Rusanova and B. Tymoschuk): а) scheme of location of sites: А – probable place of finding of idol, Б – hill-fort, В – settlement, Г – burial mound, Д – ground burial; б) plan of Zvenyhorod hill-fort: А – billow, Б – ditch, В – slopes, Г – traces of construction, Д – burial mounds, Е – well, Ж – ground burial; в) plan of Bogit hill-fort; г) Plan of Govda hill-fort

За винятком двох останніх пам'яток, всі городища досліджуваного регіону мають мисовий характер, що є характерною ознакою укріплених поселень Прикарпаття на відміну від Волинських пам'яток [Раппопорт, 1967, с. 112]. Зазначені городища в селах Ніще та Городище, можливо, є феодальними садибами, власники яких прийшли сюди із сусідньої Волині.

Рис. 8. Схема розміщення селищ XI–XIII ст.

Fig. 8. Scheme of situation of settlements from XI–XIII centuries

Окрему групу пам'яток становлять городища-святилища, досліджені на Збручі. Вони творять єдиний язичницький центр X–XIII ст., який складався з трьох городищ та низки селищ, що оточували їх [Русанова, Тymoшук, 1993] (рис. 7). Для всіх них характерні наступні ознаки: підовальна форма; культові вали та рови, на яких споруджувались жертвні площадки; наявність капищ, які займали найвищі місця на святилищі та жертвних споруд чи ям біля них (капищ); жертвні (сухі) криниці; розміщення (городищ) на найвищих пагорбах; довгі суцільні будинки, синхронні городищу селища [Ягодинська, 1994, с. 54–56].

Отже, городища XI–XIII ст. є залишками різних за соціальним статусом укріплених поселень, серед яких виділяються середньовічні міста (більшість яких хоч один раз згадані в письмових джерелах), князівські фортеці (адміністративні центри та сторожові пункти), феодалні садиби та городища-святилища (центри язичницького культу).

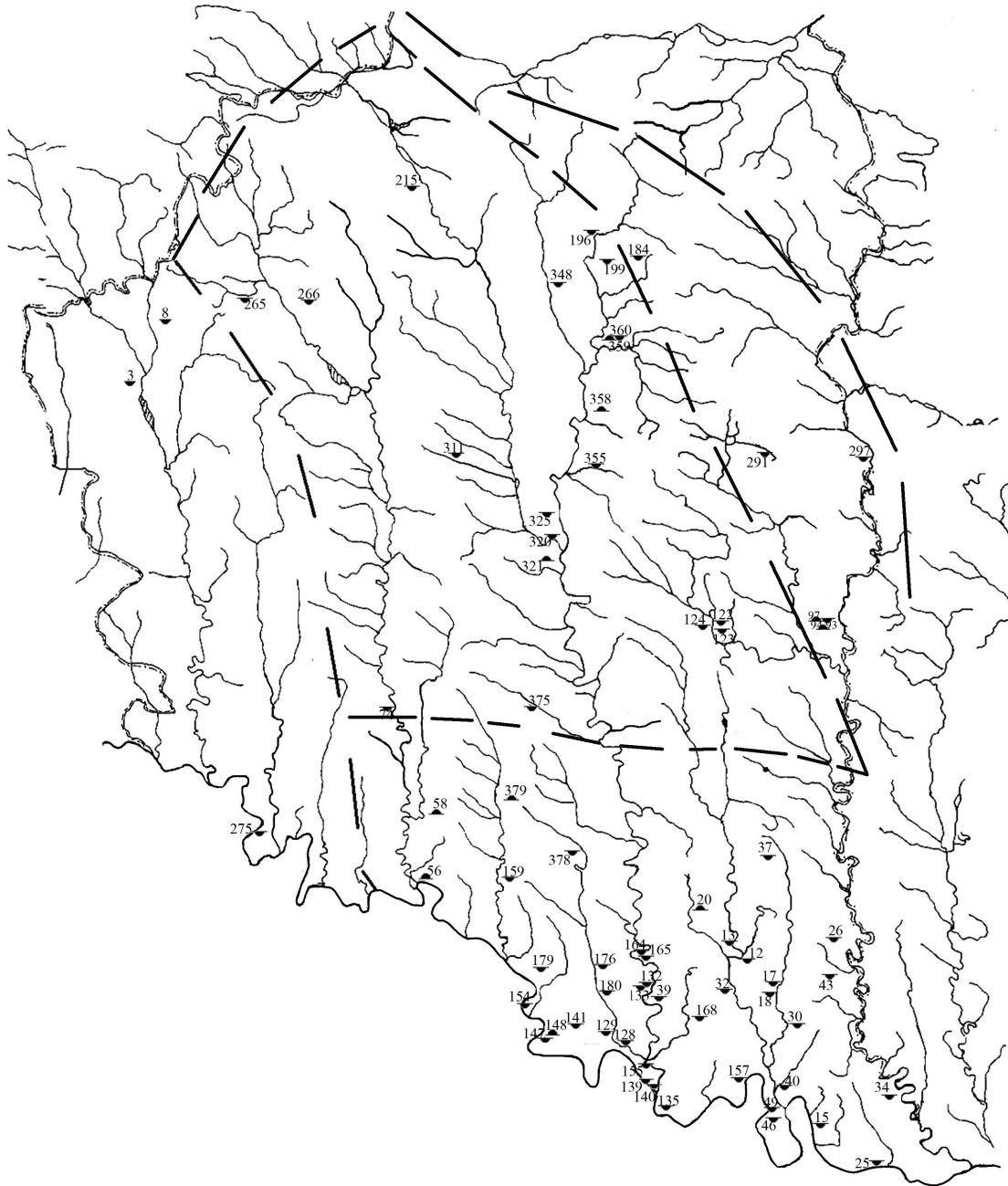

Рис. 9. Схема розміщення могильників XI–XIII ст.

Fig. 9. Scheme of situation of burial complexes from XI–XIII centuries

Основну кількість пам'яток княжого періоду представлено неукріпленими поселеннями-селищами (рис. 8). Разом із тим, це найменш вивчена категорія пам'яток регіону. Лише на незначній кількості пам'яток проводились археологічні розкопки невеликими площами. Більшість пам'яток відомі за матеріалами розвідок. Проте завдяки дослідженням останніх років в нашому розпорядженні є значна кількість планів поселень та

інформація про їхні розміри та потужність культурного шару. Ці дані дозволяють нам визначити їхню топографію та типологію.

Селища регіону за топографічними умовами розташування та формою поділяються на низку типів. До першого відносяться пам'ятки, розміщені вздовж берегів водойм. Прикладом цього типу є селище Бабина Долина біля с. Крутилів Гусятинського р-ну. Воно витягнуте вузькою смугою вздовж правого берега струмка на 700 м. На його території виділяється 80 западин від заглиблених споруд, частину з яких дослідила М. Ягодинська. Вона виділила два періоди існування селища. Перший датується XI ст. та представлений чотирма житлами-землянками з печами-кам'янками та чотирма майстернями з кам'яними площадками. В XII ст. на території селища споруджується язичницьке святилище. В його центральній частині на певному підвищенні знаходилося капище [Ягодинська, 1998].

До другого типу відносяться селища, розміщені в місцях впадіння потічків та річок в більші водні артерії або на мисах, утворених вигинами русла ріки. Як приклад цього типу, можна назвати селище Старі Петриківці II. Воно розташоване на високому мисі, утвореному правим берегом р. Стрипи та лівим берегом її притоки. На пам'ятці зібрано уламки кераміки XII–XIII ст. Площа селища близько 2 га [Миська, 2004, с. 21–22]. Дещо інший характер мала пам'ятка Рукомиш IV. Селище знаходиться на мисі, утвореному вигином лівого берега Стрипи. На поселенні зібрано уламки кружального посуду XII–XIII ст. та керамічне пряслице. Площа пам'ятки близько 2 га [Миська, 2004, с. 24–25].

До третього типу належать селища, розміщені на вододілах та високих плато корінних берегів рік. Сюди перш за все слід віднести селища-супутники городищ, розміщені в тих самих топографічних умовах.

Перші два типи селищ розташовувались близько до водойм та становлять абсолютну більшість серед загальної кількості пам'яток досліджуваного регіону. У відсотковому співвідношенні пам'ятки цих двох груп становлять 88,5 % (66,8 та 21,7 % відповідно). Хоча ці цифри доволі відносні, тому що загальна кількість відомих селищ постійно зростає, вони відображають загальну картину. Для прикладу на Буковині ці групи становлять 88 % та 7,7 % відповідно. В центральних землях Смоленщини до надрічного типу належало 72 % пам'яток, а в землі в'ятичів – 75 % [Возний, 2004, с. 62]. Така прив'язка до води характерна як для княжого, так і більш ранніх періодів та пов'язана з кількома причинами, перш за все, з типом ведення сільського господарства. До винайдення та широкого застосування важкого плуга придатними до землеробства були лише алювіальні ґрунти, що розміщувались в річкових долинах. Не менш важливим фактором була потреба у воді для побутового використання, а спорудження криниць було досить складним процесом та не набуло масового поширення в зазначений час [Біляєва, 2000, с. 397].

В XI–XII ст. відбуваються значні зміни в духовному житті населення регіону, які пов'язані з поширенням християнства. Цей процес не був одномоментним та розтягнувся на кілька століть. Найбільш показово ці процеси відображають поховальні пам'ятки. Еволюція поховального обряду відзначається особливою поступовістю та тяглістю традицій.

Аналіз матеріалів могильників першої чверті II тис. межиріччя Золотої Липи та Збруча дозволяє ствердити, що переважають ґрунтові інгумаційні поховання, зорієнтовані головою на захід. Як правило, у похованнях супровідний матеріал відсутній (зустрічаються прикраси та елементи одягу) (табл. 2–3). Характерною особливістю регіону є значна кількість підплитових могильників. З 59 достовірно відомих ґрунтових могильників на 32 зафіксовані підплитові поховання (рис. 9; табл. 2). Для прикладу, в сусідній Буковині відомо лише 12 могильників з підплитовими похованнями. З них 10 знаходяться в Придністер'ї та ще два в Попрутті [Миська, 2010а, с. 103–105]. Найімовірнішою, на наш погляд, видається гіпотеза, що цей обряд поширився у Середньому Придністер'ї через західнослов'янських місіонерів з Чехії та Моравії та наклався на місцеві язичницькі вірування та традиції, і тому отримав таке широке побутування, невідоме в інших землях Київської Русі.

Таблиця 2

Ґрунтові могильники

№ в ката-логі	Пам'ятка	Кількість дослідже-них поховань	Тип похова-ння	Орі-єнта-ція	Речовий матеріал		Примітки	Дослідник
					Кіль-кість похо-вань	Датуван-ня		
3	Лапшин	1	інгумація		1		підплитовий	Пастернак, 1933, с. 129
8	Урмань		інгумація				підплитовий	Ратич, 1957, с. 72
12	Борщів	1	інгумація				підплитовий	Kirkor, 1878, s. 11
13	Верхняківці	5	інгумація	пд.-зх.		XI–XIII ст.	підплитовий, 3 пох. парні	Kirkor, 1879, s. 15–17
15	Вільховець	декілька	інгумація	зх.		XI–XIII ст.		Hadaczek, 1901, s. 8
17	Вовківці II	1	інгумація		1	XI–XIII ст.		Kirkor, 1877a, s. 356
18	Вовківці III	5	інгумація	зх.			підплитові, I плита у формі ідола	Kirkor, 1879, s. 17–20
25	Дзвенигород	1	інгумація				підплитовий	Kirkor, 1878, s. 10
26	Іванків	1	інгумація		1	X–XIII ст.	підплитовий	Janusz, 1918, s. 63
30	Кривче		інгумація				підплитовий	Малєєв, 1994, с. 32
32	Королівка	14	інгумація			XII–XIII ст.	в печері	Рідшу, 2000, с. 188
34	Кудринці		інгумація					Ратич, 1957, с. 66
37	Лосяч	1	інгумація	зх.	1	XI–XIII ст.	підплитовий	Kirkor, 1878, s. 10
39	Монастирок (Міжгір'я)	1	інгумація				підплитовий	Kirkor, 1878, s. 11
40	Михалків	3	інгумація	зх.	1			Hadaczek, 1901, s. 7
43	Турильче		інгумація				підплитовий	Janusz, 1918, s. 74
46	Устя		інгумація			XII–XIII ст.	I пох. в кам. ящику	Приходнюк, 1977, с. 103
49	Устя		інгумація				підплитовий	Миська, Погоральський, 2006, с. 20
74	Рукомиш V	1	інгумація	зх.	1	XIII ст.		Миська, 2004, с. 25
93	Городниця	2	кремація		2	XI ст.		Русанова, Тимошук, 1993, с. 97–98
122	Увисла I	1	інгумація	зх.	1	XI–XIII ст.	підплитовий	Ossowski, 1891, s. 35–39
123	Увисла II	7	інгумація	пд.-зх.				Ossowski, 1891, s. 43
124	Увисла III	декілька	інгумація					Ossowski, 1891, s. 43
128	Бедриківці	більше 10	інгумація		8	XI–XIII ст.	8 підплитових	Janusz, 1918, s. 256
129	Бедриківці	1	інгумація		1	XII–XIII ст.	підплитовий	Малєєв, 1994, с. 32
132	Блищанка	1	інгумація		1	XII–XIII ст.		Janusz, 1918, s. 258
133	Блищанка		інгумація				підплитовий	Малєєв, 1973, с. 104
135	Виноградне		інгумація	зх.			підплитовий	Малєєв, 1994, с. 32
139	Городок	13	інгумація	зх., сх., пд.-зх.	3	XI–XIII ст.	підплитовий	Kirkor, 1879, s. 21; 1884, s. 51; Ossowski, 1891, s. 39–41
140	Городок	4	інгумація	пд.-зх.	1	XI–XIII ст.	підплитовий	Ossowski, 1891, s. 42
141	Дзвиняч					XII–XIII ст.	підплитовий	Przybyslawski, 1900, s. 61
147	Зелений Гай (Жежава)	23	інгумація	зх.		XI–XIII ст.	підплитовий	Kopernicki, 1878, s. 65–67; Kopernicki, Przybyslawski, 1884, s. 24–27
154	Іване-Золоте		інгумація			XI–XIII ст.		Пастернак, 1933, с. 263
155	Касперівці	декілька	інгумація	зх.			підплитовий	Малєєв, 1973, с. 104
157	Колодрібка	декілька	інгумація			XI–XIII ст.	підплитовий	Janusz, 1918, s. 264
159	Кошилівці		кремація					Janusz, 1918, s. 266
164	Мишків I	3	інгумація	зх.	3	XII–XIII ст.	в кам'яних	Ossowski, 1891,

							кругах	s. 91–94
165	Мишків II	більше 10	інгумація	зх.	2	XII–XIII ст.		Ossowski, 1891, s. 94–98
168	Новосілка	20	інгумація		1	XI–XIII ст.	підплитовий	Пастернак, 1933, с. 129
176	Ставки		інгумація	зх.		XI–XIII ст.	підплитовий	Малеев, 1994, с. 32
179	Торське		інгумація	зх.		XI–XIII ст.		Ратич, 1957, с. 71
180	Угриньківці		інгумація	зх.	1	XI–XIII ст.	підплитовий	Малеев, 1973, с. 104
184	Грицівці	5	інгумація	зх.		XI–XIII ст.	підплитовий	Kirkor, 1883, s. 62
196	Старий Збараж	8	інгумація	зх.	8	XI–XIII ст.	в кількох голови прикриті каменями	Kirkor, 1884, s. 51–56
199	Старий Збараж	1	інгумація			XI–XIII ст.		Архів ТОКЮПІК
215	Городище		інгумація			XII–XIII ст.		Архів ТОКЮПІК
265	Августівка (Хоробрів)		інгумація		1	XI–XIII ст.		Janusz, 1918, s. 90
266	Велика Плавуча	3	інгумація	зх.	3	XI–XIII ст.	підплитовий	Ратич, 1957, с. 61
275	Вістря		інгумація		1	XII–XIII ст.		Архів ТОКЮПІК
291	Остап'є	1	інгумація	пд.-зх.	1	XI–XIII ст.	підплитовий	Ратич, 1957, с. 68
297	Рожиськ	1	інгумація		1	XII–XIII ст.		Ратич, 1957, с. 69
311	Ладичин		інгумація					Ратич, 1957, с. 66
320	Зеленче (Семенів)	2	інгумація	зх.		XII–XIII ст.		Свешніков, 1959, с. 12
325	Тербовля	1	інгумація	зх.	1	XII ст.		Миська, Погоральський, 2006а, с. 264
348	Лозова	1	інгумація				підплитовий	Архів ТОКЮПІК
355	Скоморохи	1	інгумація				підплитовий	Janusz, 1929, s. 67
360	Чернелів-Руський	25	інгумація	19-зх., 3-пн.		XI–XIII ст.		Герета, 1974, с. 257, 258; Герета, 1975, с. 55
375	Косів	1	інгумація		1	XI–XIII ст.	групове поховання прикриті кам. плитами	Kostrzewski, 1925, s. 246

Курганні могильники на досліджуваній території зустрічаються в 10 випадках (рис. 9). До найбільших з них належать могильники біля сіл Жнибороди Бучацького р-ну (понад 79 курганів) та Зелений Гай Заліщицького району (45 курганів). Проте зустрічаються також могильники з одним-двома насипами (с. Новосілка Бучацького р-ну, с. Палашівка Чортківського р-ну) [Миська, 2010а, с. 106–108].

Таблиця 3

Курганні могильники

№ в каталозі	Пам'ятка	Кількість курганів	Досліджено	Кількість кістяків	Тип поховань	Орієнтація	Місцезнаходження поховання	Речовий матеріал		Примітки	Література
								Кількість поховань	Датування		
20	Глибочок	1	1	3	інгумація	зх.	в ямі	2	XII–XIII ст.	кам'яні плити в основі	Kirkor, 1878, s. 10
56	Жнибороди	79	18	20	інгумація	зх., пд.-зх., 1 – пд.	в ямі	12	XII–XIII ст.	кремені знаряддя	Kirkor, 1879, s. 23–32
58	Новосілка		1	1	інгумація			1	X–XIII ст.		Janusz, 1918, s. 94

94	Городниця	4	1	–	кенотаф				X–XI ст.		Русанова, 1993, с. 97
97	Городниця	2	1	–	кенотаф				XII ст.		Малєєв, 1994, с. 33
148	Зелений Гай (Жежава)	45	6	6	інгумація	5 – зх., 1 – пн.-сх.					Hadaczek, 1909, s. 3; Sulimirski, 1935, s. 24
321	Семенів	13	6	5	інгумація	зх.	в ямі		XI–XII ст.		Kirkor, 1877, s. 15–16
			1	кремація			на підписці				
358	Застінка (Товстолуг)		6	6	інгумація	зх.	в ямі		XI–XIII ст.		Kirkor, 1878, s. 9–10
359	Чернелів-Руський		6	7	інгумація	зх.	в ямі	7	XI–XIII ст.		Kirkor, 1883, s. 63
379	Панашівка		2	6	інгумація	зх.	в ямі				Janusz, 1918, s. 100

В науковій літературі домінує твердження, що звичай захоронення небіжчиків у курганах прийшов на Прикарпаття та Західне Поділля з Волині та пов'язаний із взаємопроникненнями населення сусідніх регіонів [Сєдов, 1982, с. 126; Моця, 1999, с. 354; Кучінко, 2001, с. 194–196]. В такому випадку вони мали б бути поширеними в прикордонних з Волинню територіях. Картографування пам'яток цього типу (рис. 9) показує їхню розкиданість по всій досліджуваній території, а найбільші з них (Жнибороди, Зелений Гай) знаходяться на півдні, неподалік русла Дністра. Також простежується їхнє тяжіння до русел головних рік регіону (Серет, Гнізна, Дністер), які здавна використовувались як транспортні шляхи. Лише невеликі могильники (один-два насипи) зустрічаються на значній відстані від цих рік. Не знаходить підтвердження і гіпотеза Б. Томенчука, який пов'язує курганні поховання з одержавленням хорватських земель великокиївськими князями [Миська, 2010а, с. 110]. В цілому слід визнати прихильність курганного обряду в зазначеному регіоні.

Базуючись на письмових джерелах княжого часу та картографуванні археологічних пам'яток досліджуваного регіону, можемо окреслити територіальні межі Тербовельської волості. Тут слід зазначити, що ці межі не були стабільними і під впливом різних факторів могли змінюватись.

Північна межа Тербовельської землі співпадає з відповідним кордоном Галицького князівства (Галицької землі в широкому розумінні) та досить однозначно визначається дослідниками [Крип'якевич, 1984, с. 15; Котляр, 1998, с. 142; Войтович, 1996, с. 58]. Вона проходила по вододілу лівих приток Дністра з одного боку, та правих приток Верхньої Прип'яті з іншого. Саме тут встановлюється межа між волинянами та хорватами [Сєдов, 1982, с. 126; Кучінко, 2001, с. 194]. Землі на північ від цієї лінії, так звана Погорина, стали предметом військового протистояння між галицьким князем Володимиром Володаревичем та київським – Ізяславом Мстиславовичем. Зокрема, мова йде про Шумськ, Тихомиль, Вигошів та Гнойницю [ПСРЛ, 1908, стб. 454], котрі розміщені у верхів'ї Горині [Махновець, 1990, с. 543, 547, 572, 577]. Отже, цей кордон існував як між племенами, так і між пізнішими князівствами.

Для визначення південної межі необхідно проаналізувати етапи виникнення та межі Пониззя. Не пізніше 1134 р. Пониззя (Дністрово-Берладська волость) виокремлюється як автономна адміністративно-територіальна одиниця Галицького князівства [Миська, 2006, с. 57]. Спочатку її центром був Звенигород на Дністрі, а згодом він перемістився до Бакоти. Про останнє повідомляє Галицько-Волинський літопис [ПСРЛ, 1908, стб. 789]. І. Винокур вважав, що північна межа Пониззя проходила по лінії Бар–Солобківці–Гусятин [Винокур, 1998, с. 34]. М. Грушевський, визначаючи межу Пониззя-Поділля в XIII–XIV ст., зазначає: “Галицькою границею була лінія що лучила, приблизно взявши, верхівя Бога (Південного Бугу – Р. М.) з устем Стрипи” [Грушевський, 1993, с. 89]. Беручи до уваги наведену цитату, можемо

продовжити лінію, запропоновану І. Винокуром, від Гусятина до Чорткова і далі до гирла Стрипи. Ця лінія співпадає з межею Подільського воєводства у пізніші віки [Крикун, 1993, с. 7, 21–30]. Можемо також припустити, що вона була актуальною і в XII ст.

На сході Галицька земля (в широкому значенні) межувала з Київським князівством. Рубіж між ними проходив верхів'ями Случі та Південного Бугу [Толочко, 2000, с. 368]. Прикордонними містами Київської землі тут були Межибож'є, Божецьк, Котельниця, Кудин, Губин, Деревич [Толочко, 1975, с. 12–13]. Для достовірного визначення східного кордону Тербовельської землі необхідно проаналізувати заселеність басейну верхів'їв лівих приток Дністра – від Збруча до Калюса. Літописи подають відомості про населені пункти безпосередньо біля Дністра (Каліус, Ушиця, Бакота). Археологічні матеріали Лівобережжя Середнього Придністер'я IX–XIII ст. систематизував та картографував С. Маярчак. На поданих картах археологічних пам'яток IX–XI ст. простежується їхня концентрація в нижній течії Ушиці та Калюса та незначна їхня кількість в інших районах [Маярчак, 2006, с. 79, карта 1]. На карті, що відображає наявність пам'яток XII–XIII ст., помітно збільшується кількість об'єктів, особливо в меандрах Дністра. У верхів'ях річок кількість пам'яток суттєво менша [Маярчак, 2006, с. 80, карта 2]. В цей період на території межиріччя Збруча та Серету простежується значна концентрація пам'яток (рис. 5). Підкреслимо, що середня течія Збруча протікає через Товтровий кряж. Як зазначалось вище, цей регіон і сьогодні є найбільш залісненою частиною Західного Поділля. Очевидно, що на початку другого тисячоліття він був також значною мірою покритий лісом. Саме такі великі лісові масиви часто виступали межами (буферними зонами) між різними територіальними групами. Незначна кількість пам'яток IX–XI ст. в межиріччі Збруча та Калюса вказує на слабку заселеність регіону. Збільшення їхньої кількості в наступному періоді, на нашу думку, пов'язано із колонізаційною політикою Василька Ростиславовича на межі XI–XII ст. та подальшим розвитком Пониззя. На основі цього робимо висновок, що східною межею Тербовельської землі виступає Товтровий кряж.

Значно важче окреслити західні кордони землі. Визначаючи межі Звенигородської землі, яка на сході межувала з Тербовельською, І. Крип'якевич зазначає: *“На сході приймаємо здогадку лінію від Залізець на Озерну до Козової”* [Крип'якевич, 1984, с. 33]. Вищевказана лінія проходить верхів'ям Серету, Стрипи, Коропця.

При картографуванні пам'яток XI–XIII ст. досліджуваного регіону виявилась цікава закономірність. В середній та нижній течії Стрипи не відомо городищ зазначеного періоду (рис. 5). Вони досить часто зустрічаються на лівому березі Дністра до гирла Серету та вздовж лівого берега останнього. Наступна група городищ спостерігається на Коропці та Золотій Липі. Очевидно, останні вказують на межу між землями, що проходила по вододілу зазначених річок. Проте для остаточного вирішення цього питання потрібні подальші ґрунтовні дослідження.

Таким чином, ми можемо окреслити межі землі по таких лініях: на півночі – по вододілу басейнів Дністра та Прип'яті; на сході – по Товтровому кряжу; на півдні – по умовній лінії м. Гусятин – м. Чортків – с. Берим'яни (гирло Стрипи); на заході – по вододілу верхньої течії Золотої Липи та Стрипи, а південніше – вододілом Коропця і Золотої Липи. Тут слід звернутися до географічного районування досліджуваної території, описаного вище. При співставленні зазначеної території з природно-географічними зонами Західного Поділля бачимо значне їхнє співпадіння з Тернопільським фізико-географічним районом. Слід зазначити, що при сучасному стані дослідження регіону наші висновки про територіальні межі Тербовельської землі є попередніми та надалі будуть уточнюватись по мірі накопичення матеріалів нових досліджень.

Схарактеризовані вище матеріали дозволяють прийти до таких висновків: Тербовельська земля остаточно сформувалася в XI ст. як окрема адміністративна одиниця, проте вона не є штучним утворенням, а сягає своїми витокami більш ранніх етапів розвитку слов'янського суспільства.

З приходом Василька Ростиславовича та наданням Тербовлі статусу столиці удільного князівства значно прискорюється розвиток регіону. З'являється значна кількість феодалних

міст, більшість яких, хоча б один раз, згадані в літописах, відбувається дальший ріст соціальних, економічних, політичних чинників.

З включенням регіону до складу Київської Русі тут поряд з новою адміністрацією поширюється християнство, як одна із запорок укріплення централізованої влади Києва. Проте процес християнізації проходить досить повільними темпами. Головними осередками християнізації населення стають князівські фортеці та міста. Саме тут споруджуються перші християнські храми. Паралельно з християнством продовжує свій розвиток язичництво. В східній околиці землі в Медоборах на Збручі виникає великий комплекс святилищ. Для значної кількості населення цього часу характерне двовір'я. Воно характеризується накладанням різних культів та обрядів обох релігій. Археологічно накладання обрядів найчіткіше фіксується в поховальних пам'ятках. Тут часто поряд з характерними християнськими ознаками (інгумація з західною орієнтацією) фіксуються пережитки язичницьких культів (сліди від вогнищ на дні поховальних ям, супровідний матеріал, залишки від тризни тощо).

В другій чверті XII ст. столиця князівства переміщується до Галича. Паралельно з цим відбувається відокремлення Пониззя, первісний центр якого знаходився в Звенигороді на Дністрі. Попри це економічний та соціальний розвиток Тербовлі продовжується аж до татаро-монгольської навали, воно й надалі залишається важливим адміністративним, військовим, торговим та ремісничим центром.

ЛІТЕРАТУРА

АП

- 1982 Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К.: Наук. думка. – 267 с.
- Біляєва С.О.
2000 Давньоруське село // Давня історія України. – Т. 3. – К.: ІА НАН України. – С. 394–410.
Борщівський краєзнавчий музей
Фонди А 401, А 402–404, А 573, А 656–657
- Винокур І.С.
1998 Південне пограниччя Галицького князівства і Пониззя // Галич і Галицька земля: збірн. наук. пр. – Київ–Галич. – С. 31–35.
- Возний І.П.
2004 Топографія та типологія відкритих поселень XII–XIV вв. Пруто-Дністровського межиріччя // Археологія. – № 2. – С. 48–67.
- Войтович Л.
1996 Удільні князівства Рюриковичів та Гедиміновичів у XII–XVI вв. – Львів. – 256 с.
2001 Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. Львів, 30–31 березня 2001 р. ЛНУ ім. І. Франка. – Львів. – С. 195–210.
- Гаврилюк О.М.
1992 Звіт про проведені археологічні дослідження давньоруських пам'яток на території Тернопільщини в 1992 році / НА ІА НАНУ. – № 1992/167. – С. 7–9.
- Головко О.Б.
2006 Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К.: Стилос. – 575 с.
- Городиський Л., Зінчишин І.
1998 Мандрівка по Тербовлі та Тербовлянщині. – Л.: Каменяр. – 294 с.
- Грушевський М. С.
1993 Історія України-Руси: в 11 т., в 12 книгах. – К.: Наук. думка. – Т. 4. – 538 с.
- Котляр М.Ф.
1998 Галицько-Волинська Русь. – К.: Альтернативи. – 335 с.

Крикун М.

- 1993 Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К. – 184 с.

Крип'якевич І.П.

- 1984 Галицько-Волинське князівство. – К. : Наук. думка. – 174 с.

Кучера М.П.

- 1979 Дослідження городищ на Волині та Поділлі // Археологія. – Вип. 29. – С. 62–72.

Кучінко М.

- 2001 Проблеми етноплемінних та адміністративних меж Волинської землі кінця X – середини XIV вв. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя (до 800-річчя з дня народження Данила Галицького). – Львів. – С. 191–198.

Малеев Ю.

- 1998 Богатирська застава на Дністрі // Галич та Галицька земля в державотворчих процесах України (матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції). – Івано-Франківськ–Галич: Плай. – С. 16–19.

Махновець Л.Є.

- 1990 Іменно-особовий та географічно-археологічно-етнографічний покажчик. Коментарі // Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1990. – С. 465–580.

Маярчак С.П.

- 2006 Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський. – 96 с.

Миська Р.

- 2004 Звіт про археологічні дослідження на території Тербовлянського, Бучацького та Чортківського районів Тернопільської області у 2004 р. // Архів ІА НАН України. – 2004/158. – 108 с.
- 2005 Княжа Тербовля (історіографічний огляд) // Археологія. – № 1. – С. 92–95.
- 2006 Тербовельська земля XI–XII ст. (історичний огляд) // Археологія. – № 3. – С. 53–59.
- 2008 Долітописний Тербовль // МДАПВ. – Вип. 12. – С. 292–303.
- 2009 До питання локалізації літописного Моклекава // МДАПВ. – Вип. 13. – С. 255–262.
- 2010 Літописний Тербовль у світлі археологічних джерел // МДАПВ. – Вип. 14. – С. 313–323.
- 2010а Ранньосередньовічні поховальні пам'ятки межиріччя золотої липи та Збруча // In silvis, campis et urbe. – Rzeszów–Sanok. – S. 101–112.

Миська Р., Погоральський Я.

- 2006 Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. // Архів ІА НАН України. – 2006/92. – 117 с.

Мономах В.

- 1990 Поучення // Літопис Руський / Переклад Л. Махновця. – К.: Дніпро, 1990. – С. 454–462.

Моця А.П.

- 1990 Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К.: Наукова думка. – 156 с.

Моця О.П.

- 1999 Карпати у X–XIV вв. // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Львів. – Т. 1. – С. 341–360.

Овчинников О.

- 1996 Тербовль за Ростиславичів // Галицька Брама. – Львів: Центр Європи. – № 10. – С. 5.

Петегиріч В.М.

- 1990 Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль. – Ч. 1. – С. 71–73.

Петегиріч В., Сохацький М.

- 1996 Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині // Літопис Борщівщини. – Вип. 8. – Борщів. – С. 16–18.

Пивоваров С.В.

- 2006 Середньовічне населення межиріччя верхнього пруту та середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). – Чернівці: Зелена Буковина. – 300 с.

ПСРЛ

- 1908 Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб. – XVI с. – 938 стлб. – 87 с.

Приходнюк О.М.

- 1977 Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я // Археологія. – Вип. 22. – С. 93–109.

Раппопорт П.А.

- 1963 Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. // Архив ИА НАН Украины. – 1963/15. – 27 с.

- 1967 Военное зодчество западно-русских земель X–XIV вв. – МИА. – № 140. – 241 с.

Ратич О.О.

- 1955 Археологічні розвідки на верхньому Дністрі в 1949 р. // АП УРСР. – К. – Т. 5. – С. 158–164.

Рожко М.Ф.

- 1991 По дорозі на Галич // Пам'ятки України. – № 2. – С. 61–62.

Русанова И. П., Тимошук Б. А.

- 1993 Языческие святилища древних славян. – М. – 144 с.

Седов В.В.

- 1982 Восточные славяне в VI–XIII вв. / Археология СССР. – М.: Наука, 1982. – 326 с.

Сохацький М.

- 1993 Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею в 1991–93 рр. // Літопис Борщівщини. – Борщів. – Вип. 3. – С. 10–22.

Тимошук Б.А.

- 1988 Исследования в Тербовле // АО 1986 г. – С. 341–342.

- 1990 Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М.: Наука, 1990. – 192 с.

Тимошук Б.О.

- 1982 Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). – К.: Наукова Думка. – 206 с.

- 1998 Тербовль – місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля (збірник наукових праць). – К. – Галич. – С. 124–127.

Толочко П.П.

- 1975 Киевская земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука. – С. 5–56.

- 2000 Галицьке князівство // Давня історія України: у 3 т. – К.: ІА НАН України. – Т. 3. – С. 368–376.

Томенчук Б.П.

- 1999 Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в південно-східній Європі в I тис. н.е. – Київ–Львів. – С. 299–307.

- 2006 Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. – Івано-Франківськ: Гостинець. – 328 с.

Томенчук Б.П., Филипчук М.А.

- 2001 Буківна – літописний Биковень на Дністрі. Другий археологічний шар VIII–XI вв. (матеріали розкопок 1987–1992 рр.). – Івано-Франківськ: Гостинець. – 56 с.

Чорноус В.О.

- 1988 Звіт про дослідження архітектурно-археологічного заgonу Звенигородської археологічної експедиції у 1988 р. // Архив ИА НАН Украины. – 1988/111. – 15 с.

- 1991 Розвідкові роботи в Тербовлі та Микулинцях Тернопільської області // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Світ. – С. 101–102.

Ягодинська М.О.

- 1994 Археологічні дослідження давньоруського святилища XII–XIII вв. у Західному Поділлі // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій пол. I – на

- поч. II тис. н.е. (тези доповідей та повідомлень міжнародного історико-археологічного семінару. Чернівці, 22–24 вересня 1994 р.) – Чернівці: Рута. – С. 54–56.
- 1998 Селище “Бабина Долина” – селище ремесленників // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов’ян. – Львів. – С. 57–68.
- Kirkor A.H.*
- 1878 Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877 // ZWAK. – Kraków. – S. 3–18.
- 1879 Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878 // ZWAK. – Kraków. – S. 12–45.
- 1883 Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882 // ZWAK. – Kraków. – S. 51–65.
- 1884 Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1883 // ZWAK. – Kraków. – S. 48–60.
- Nosek S.*
- 1955 Skarb srebrny wczesnośredniowieczny z miejscowości Bużyska, pow. Siemiatycze // WA. – T. XXII. – Warszawa. – S. 65–70.
- Siwkówna I.*
- 1939 Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbaraża Starego w pow. Zbaraskim // WA. – T. XVI. – Warszawa. – S. 357–362. – Tab. LXVII.

Roman MYS’KA

TEREBOVLIA LAND DURING XI–XIII CENTURIES ON THE BASE OF ARCHAEOLOGICAL SOURCES

An attempt of reconstruction of borders of Terebovlia land during researched period is made at the article on the base of analysis of archaeological sites from XI–XIII centuries in territory between Zolota Lypa and Zbruch Rivers basins. Characteristic, classification and cartography of sites of the region are made. Special attention is paid to analysis of accessible sources, which characterized annalistic cities of Terebovlia land.